

**ІСТОРИЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ
КАФЕДРА ІСТОРІЇ УКРАЇНИ**

Дипломна робота магістра

з теми:

**«САКРАЛЬНА ТА ЖИТЛОВО-ГОСПОДАРСЬКА АРХІТЕКТУРА
ПОДІЛЬСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ: ЕТНОКУЛЬТУРНИЙ АСПЕКТ»**

Виконала: студентка 2 курсу,
Ist1-M20 групи
спеціальності 014 Середня освіта
(Історія)
Стеборовська Ілона Олегівна

Науковий керівник: Сидорук Сергій
Антонович, кандидат історичних
наук, доцент кафедри історії
України

Рецензент _____

Кам'янець-Подільський-2021

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. Історіографія та джерела дослідження	
1.1. Історіографія проблеми	7
1.2. Джерельна база	13
1.3. Методологічні засади дослідження	17
РОЗДІЛ 2. Архітектурно-побутова спадщина Поділля XIX – початку XX століття	
2.1. Історично-регіональний аспект формування	22
2.2. Традиційні типи житла подільських мікрорегіонів	33
2.3. Двір та господарські споруди подільського села	42
РОЗДІЛ 3. Етнокультурні особливості житлової та господарської забудови	
3.1. Селянська хата: обрядовість та семантика	47
3.2. Громадські традиції у будівництві	56
РОЗДІЛ 4. Сакральна архітектура Поділля	
4.1. Локальні етнічні особливості сакральної архітектури краю.	61
4.2. Традиції та нововведення в архітектурі церков Подільської губернії	72
ВИСНОВКИ	85
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	89
ДОДАТКИ	96

ВСТУП

Важко переоцінити значення історичної пам'яті для формування національної свідомості та національної ідентичності народу. Важливою складовою історичної пам'яті є знання про власний історичний та культурний досвід, що втілені в кращих зразках матеріальної та духовної культури українського народу. Саме до таких належать традиції та пам'ятки житлово-господарського будівництва в Україні.

Різнобарвна палітра традицій народного будівництва сьогодні потребує всебічного вивчення кожного з його регіональних варіантів для дослідження та визначення характерних локальних та загальноукраїнських рис народної архітектури. Сучасна українська історична наука використовує увесь потенціал для здійснення подібних досліджень. Однак, з появою нових досліджень, деталізуються та конкретизують нові напрямки, формуються нові цілі та завдання у науковому пошуку. Тому комплексно охопити всі складові елементи генези народної архітектури в розмаїтності її локальних варіантів навіть в межах одного історико-етнографічного регіону дуже важко.

Актуальність дослідження пам'яток народної архітектури Поділля полягає в знайомстві з її, віддаленими у часі, витокami та поступовим набутками що формували самобутність регіональних традицій народного будівництва у краї. Саме народна архітектура, втілена у сакральних пам'ятках та традиційній селянській хаті, задовольняючи матеріальні та духовні потреби суспільства, найбільш повно і всебічно розкриває життя народу. Архітектурні витвори були і залишаються постійним середовищем життя людей. Саме вони є свідченням ступеня розвитку продуктивних сил та виробничих відносин, рівня розвитку наукових та технічних знань, суспільного ладу, національної самобутності.

Зміни в системі господарювання на селі, поява нових будівельних матеріалів та технологій будівництва зумовили практично цілковите зникнення

традиційних для селянина-хлібороба будівель. Тільки поодинокі з них збереглися в системі сучасної сільської забудови. Парадоксально, але саме через відсутність господарів в подільських селах ще можна побачити переважно напівзруйновані житлові та господарські будівлі кінця XIX – початку XX ст., яких дуже скоро не стане. Тому збір та збереження інформації й самих пам'яток народної архітектури є надзвичайно важливим завданням, що постало перед сучасниками, задля увічнення пам'яті про життя наших предків-хліборобів.

Метою дослідження є з'ясування регіональних особливостей формування народної архітектури подолян в історичному та етнокультурному контексті.

Для реалізації поставленої мети визначені наступні завдання:

- визначити ступінь наукової розробки проблеми, її джерельну базу й з'ясувати її інформаційний потенціал для дослідження проблеми;
- вказати на значення і роль фольклорного матеріалу для дослідження теми;
- дослідити природно-географічні, демографічні, соціально-економічні, екологічні, господарсько-побутові, історико-етнографічні та духовні чинники, які мали вплив на формування житлово-господарської забудови та будівництва культових споруд;
- виявити закономірності та історичні традиції влаштування житла у селах Поділля;
- визначити вплив структурних змін в системі господарювання на селі та рівня життя на будівельні традиції населення краю;
- дослідити регіональні особливості дерев'яних храмів Поділля, як унікальних об'єктів культової архітектури, з'ясувати їх роль у структурі сакральних просторів Поділля.

Об'єктом дослідження є будівельні традиції та досвід подільського селянства в зведенні житлово-господарських та сакральних споруд.

Предметом дослідження є етнорегіональна специфіка планування та будівництво житлових, господарських та сакральних будівель, а також чинники, формування архітектурних традицій подолян.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють період з кінця XVIII ст. (поява перших відомостей про традиційне українське житло) до початку XX ст. (поява та використання у будівництві нових матеріалів та відхід від традиційного планування житла).

Територіальні межі дослідження охоплюють межі колишньої Подільської губернії, що, в цілому, збігаються з межами Поділля як історико-етнографічного регіону. Задля порівняння регіональної специфіки або узагальнення, авторка також звертається до архітектурних традицій інших історико-етнографічних регіонів України.

Елементом наукової новизни у роботі є спроба комплексно розглянути умови та причини еволюції житлово-господарського комплексу українського села та його інтерпретація як джерельного масиву матеріальної та духовної культури для етно-історичних досліджень, а також розкрити архітектурно-стильові особливості житлово-господарської та культової забудови подільського села. В роботі також доповнено відомості про історичні передумови та визначено фактори впливу на розвиток народних архітектурних традицій у подільському регіоні у XIX на початку – XX ст.

Практичне значення роботи полягає в тому, що основні результати дослідження можуть використовуватись у навчальному процесі на уроках історії в закладах середньої та фахової передвищої освіти для наповнення тем з історії рідного краю або розробки факультативних курсів. Окремі положення цього дослідження також можна використати для наповнення та оновлення курсів історичного краєзнавства й етнології в закладах вищої освіти.

Апробація результатів дослідження. Основні положення, висновки та окремі аспекти наукового дослідження були викладені у 3-х доповідях на звітних студентських наукових конференціях у листопаді 2020 року та жовтні 2021 року, у співавторстві з Сидоруком С. А. подано тези доповідей на

конференцію присвячену 70-річчю від дня народження професора О. М. Завальнюка. Всі оприлюднені тези доповідей подані до друку.

Структура кваліфікаційної роботи зумовлена метою, завданнями та змістом обраної проблеми. Дослідження складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків, списку використаних джерел і літератури та додатків. Загальний обсяг роботи – 130 с., з них 88 сторінок основного тексту. Список використаних джерел та літератури нараховує 63 позиції.

ВИСНОВКИ

Короткий огляд праць з історії подільської народної архітектури показує, що попри значні напрацювання з окремих питань, цілісної картини розвитку житлобудування подільського регіону, котра врахувала б і систематизувала усі (або принаймні основні), аспекти цього процесу - немає. Таким чином, виникає необхідність проведення широкомасштабного всебічного вивчення історичного розвитку народної архітектури на подільських теренах.

Перші спеціальні описи народного житла та обрядів українців припадають на кінець XVIII - 90-ті роки XIX ст., коли українська етнографія перейшла від нагромадження окремих відомостей про народну культуру до створення спеціальних досліджень з важливих розділів культури і побуту. Однією із перших праць, де розглядається система обрядів, пов'язаних із будівництвом житла східних районів Поділля, є «Труди етнографічно-статистичної експедиції.» П.П. Чубинського.

На певні локальні особливості українського подільського житла звернув увагу відомий український дослідник Ф. Вовк. На поданому ним аналізі етнічних традицій українського народного житла формулюються певні концепції щодо характеру етнокультурних зв'язків, зокрема рис культурно-побутової спільності та відмінності українського та російського народів

Дослідження сільського житла одного з історико-етнографічних регіонів України – Поділля – з кінця XIX ст. до початку XX ст. дало можливість розкрити еволюцію цієї галузі матеріальної культури в територіальному аспекті.

Наявність цілого ряду ознак, дозволила виділити традиційне житло Поділля XIX – початку XX ст. в окремий комплекс українського народного житла. В той же час у житлі певних регіонів досліджуваної території існували локальні особливості, які дали можливість визначити три його варіанти північний, південний та центральний.

Основними рисами подільського народного житла є наступні: оскільки Поділля займало лісостепову територію України, то найбільшого поширення тут набули зрубна і стовпово-каркасна техніки, зведення стін; дахи переважали чотирихилі, які пошивали сніпками або китицями; найпоширенішою забудовою була вільна забудова, але існували одно- і дворядні; Г і П-подібні та замкнені; господарські будівлі поділялися на чотири групи приміщення для худоби, зберігання сільськогосподарських продуктів, малі архітектурні форми; інтер'єр оформлявся різноманітними декоративними розписами, рослинними орнаментами.

На формування архітектурного образу сільської садиби і житлового будинку впливають регіональні особливості природно-географічних, демографічних, соціально-економічних, екологічних, господарсько-побутових, історико-етнографічних і духовних чинників. Визначено, що святково-обрядові чинники відображають предметно-просторові функції, вимагають спеціальних зон, впливають на своєрідність і планувальну структуру садиби та будинку.

В подільському регіоні зафіксовано доволі повний комплекс обрядодій у процесі зведення житла: від зведення конструкцій стін та даху і до моменту входу в нове житло, які насичені елементами поховальної обрядовості. Даний комплекс цілком вписується в загальноукраїнську схему, хоч і містить певні надзвичайно цікаві локальні варіації. На обряди закладання та спорудження нового дому і новосілля християнство мало значно менший вплив, ніж на інші. Швидше навпаки – церква, ідучи на компроміс з язичництвом на слов'янських територіях, як і в багатьох інших випадках родинної обрядовості, перейняла у цих ритуалах дохристиянські язичницькі елементи.

Будівництво, зважаючи на об'єм та важкість роботи, було тією ділянкою народної культури українців, слов'ян загалом, у якій яскраво проявився звичай трудової сусідської взаємодопомоги «толока». Специфіка взаємодопомоги під час будівництва залежала, насамперед, від будівельної техніки, яка була пов'язана з наявним будівельним матеріалом (деревина, глина тощо). На теренах поширення зрубних споруд взаємодопомоги потребувало, здебільшого,

транспортування будівельного матеріалу (оскільки основні власне будівельні роботи здійснювали майстри-спеціалісти). Натомість у місцевостях розповсюдження каркасної і безкаркасної будівельних технік, окрім перевезення будівельного матеріалу, взаємодопомогу скликали й під час виготовлення будівельного замісу з глини, соломи та полови, зведення стін з «вальків» чи «лампача» («самана»), валькування стелі.

Виготовлення будівельного деревця, яке сповіщало про закінчення трудового етапу толоки, первісно слугувало для запрошення душ покійних предків на святкову гостину (як подяка їм за успішне завершення роботи та задля забезпечення сприяння покійних у подальшій господарській діяльності, успішність якої була запорукою виживання як окремих селянських сімей, так і сільської громади в цілому).

Говорячи про етнічні традиції щодо характеру забудови сільської садиби, слід мати на увазі, саме застосування та розвиток історично виниклих навиків і прийомів, які враховували особливості побуту та праці селян, сприяли раціональному використанню площі двору відповідно до господарських потреб селянина. До таких прийомів можна віднести: орієнтацію житла по сонцю, його розміщення стосовно вулиці, висадження перед хатою квітів та фруктових дерев, вони органічно увійшли в сучасний сільський двір, відображаючи історичну спадщину народу.

Господарські будівлі, як і житло мали свої типові риси й особливості, характерні для окремих районів. Визначальними для традиційної забудови садиб на Поділлі, були кількість і якість господарських будівель, їх взаємозв'язок та розташування відносно житлового будинку, в'їзду в садибу, проїжджої частини вулиці, доцільність розміщення всіх споруд, поєднання їх функціональності з естетичними вимогам місцевості.

Дерев'яна сакральна архітектура займає визначне місце в історії світової культури. Україна на початок XXI ст. володіє унікальним скарбом – творіннями традиційного дерев'яного церковного зодчества, аналогів яким нема у світі. В Україні збереглося понад 2, 5 тисячі дерев'яних церков, з яких близько 1000

відносяться до XV-XVIII ст. і понад 200 з них – на Поділлі. Незважаючи на непоправні втрати в царині дерев'яного зодчества протягом XX ст., Україна все ще тримає першість в Європі за кількістю пам'яток сакральної дерев'яної архітектури. Згідно з Міжнародною хартією про народну архітектуру (Пловдивська хартія), "пам'ятки народної архітектури несуть у собі закодовану інформацію, що знайомить нас не лише з концепціями і технічними, художніми, естетичними методами будівництва тієї епохи, коли вони були створені, але й із життєвим рівнем народу та його звичаями. Ось чому вони є живими свідками епохи не тільки в архітектурному і художньому плані, але й у плані історичному".

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Опубліковані документи і матеріали

1. Гульдман В.К. Подольская губерния. Опыт географическо-статистического описания; Подольский губерн. стат. комитет. Каменец-Подольский: Тип. Подольского губернского правления, 1889. 557 с.
2. Збірка подільських казок 1850-1860 рр. волосного писаря Димінського // Етнографічний вісник. К., 1927. Кн. 4. С. 160-172.
3. Материалы для исследования Подольской губернии в статистическом и хозяйственном отношениях. Каменец-Подольск, 1873. С. 1-9
4. Материалы для истории Подольской губернии. // (Подольские губернские ведомости. Прибавление. 1885 г. № 5.) Каменец-Подольский: Тип. Под. губ. правления, 1882. 372 с.
5. Народные юридические обычаи и народные верования, суеверия и предрассудки, записанные в Литинском уезде мировым посредником Н. Данильченко, с приложением памятников устной народной словесности // Этнографические сведения о Подольской губернии. Выпуск 1. Каменец-Подольск, Подольский губернский статистический комитет, типография Подольского Губернского управления, 1869. 112 с.
6. Обзор Подольской губернии ... [по годам]. Каменец-Подольский : Губ. тип., 1888-1912. До изд. 1905 г. Прил. к Всеподданейшему отчету подол. губернатора. URL : <http://elib.shpl.ru/ru/nodes/48758>.
7. Описи Подільської губернії кінця XVIII - початку XIX ст. / [уклад., авт. вступ. ст.: С. А. Копилов, А. Б. Задорожнюк]. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2011. 123 с.
8. Пісні, думки і шутки руського народу на Подолі, Україні і в Малоросії. Кам'янець-Подільський, 1862. 316 с.
9. Сборник сведений о Подольской губени. Каменец-Подольск: Типография Подольского Губернского правления, 1884. Вып. III. 119 с.

10. Статистические сведения о Подольской губернии за 1862, 1863 и 1864 годы / [состав. А. Демьяненко]. Каменец-Подольск: Тип. губерnsk. управления, 1865. 21с.
11. Симашкевич М. Историко-этнографический очерк Подолии. – ЧЧ. I, II Каменец-Подольский, 1876 .
12. Сіцинський Ю. Муровані церкви на Поділлі [Електронна копія] Електрон. текст. дані (1 файл : 26,7 Мб). Львів ; Кам'янець-Подільський : [б. в.], 1925 (Вінниця: ВОУНБ ім. К. А. Тімірязєва, 2014). (Українська архітектура). URL: <https://elib.nlu.org.ua/object.html?id=4152> (дата звернення 10.05.2020)
13. Теодоровичъ Н. И. Волынь въ описаніи городовъ, м_стечекъ и сель въ церковно-историческомъ, географическомъ, этнографическомъ и друг. отношеніяхъ. Историко-статистическое описаніе церквей и приходов Волынской епархіи. Почаевъ, 1903. Т. IV. Староконстантиновский уезд. 934 с.
14. Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета. Приходы и церкви Подольской епархии [Под ред. свящ. Е. Сецинского]. Каменец-Подольск, 1901. Вып. 9. 1064 с.
15. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-русский край, снаряженной императорским Русским географическим обществом. Юго-Западный отдел / [материалы и исследования, собранные д. чл. П. Чубинским]. Т. V. СПб. : Б. м., 1874. 480 с.
16. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной Иператорским русским географическим обществом. Юго-Западный отдел. / [материалы и исследования, собранные д. чл. П. Чубинским]. Т. VII. Ч.2. СПб. : Б. м., 1877. 648 с
17. Шейковский К. Быт подолян: Т.1. Вып. 1. К. : Б. м., 1859. 114 с.

Наукові видання, монографії, статті

18. Атаман Л. В. Дерев'яні храми як складова сакральних просторів Поділля. URL: <https://library.vspu.net/jspui/bitstream/pdf> (дата звернення 30.11.2021).

- 19.Баженов Л.В. Основні наукові школи історико-краєзнавчого вивчення Поділля у ХІХ-ХХ ст. // Поділля і Волинь у контексті історії українського національного відродження: Наук. зб. Хмельницький, 1995. 336 с.
- 20.Баженов Л. В. Поділля в працях дослідників і краєзнавців ХІХ–ХХ ст.: Історіографія. Бібліографія. Матеріали. Кам'янець-Подільський, 1993. 480 с.
- 21.Вовк Ф. Этнографические особенности украинского народа // Украинский народ в его прошлом и настоящем. Пг., 1916. Т. II. 1916. Отд. 4. С. 455-647.
- 22.Глушко М., Крикун М. Традиційне житло населення історико-етнографічної Волині (за архівними джерелами кінця ХІХ ст.) // Вісник Львівського університету. Серія історична. 2019. Спецвипуск. С. 830-860.
- 23.Гудченко З. Традиційне і сучасне в сільській забудові середньої Наддністрянщини // Народна творчість та етнографія. 1978. №5. С. 67-68.
- 24.Данилюк А. Г., Бодревич-Буць О. М. Використання каменю в народному будівництві Поділля // НТЕ. 1980. № 1. С. 85-88.
- 25.Данилюк А. Г. Подільська хата // Наука і суспільство. 1987. № 7. С. 73-75.
- 26.Данилюк А. Г. Традиційне житлово-господарське будівництво на Західному Поділлі // Подільська старовина. Вінниця, 1993. С. 395 – 401.
- 27.Данилюк А. Українські скансени. Історія виникнення, експозиції, проблеми розвитку URL: http://tourlib.net/books_ukr/danyljuk01.htm (дата звернення 28.03.2021).
- 28.Герчанівська П. Е. Універсальне, етнічне та локальне в українській народній сакральній культурі // Мультиверсум. Філософський альманах: Зб. наук. пр. К., 2007. Вип. 60. С. 145-158.
29. Довгань С. О. Подільське житло в системі звичаїв та обрядів. URL : <http://politics.ellib.org.ua/pages-5172.html> (дата звернення 25.05.2020) .
30. Гребінь І. Житло в духовному світі селянина. URL : <https://ethnography.national.org.ua/mynuvshyna/r02.html> (дата звернення 25.05.2020)
- 31.Зарембский А. Народное искусство подольских украинцев. Л., 1928. 48 с.

32. Колісник А. В., Молчанова В. Е. Типологія та традиційні елементи забудови двору та господарських будівель // Вісник Придніпровської державної академії будівництва та архітектури. 2013. № 11. С. 68-70.
33. Косміна Т. Поселення, житло, забудова // Українська минувшина: Ілюстрований етногірчний довідник / За редакцією А. Пономарьова. Київ 1993. URL : <http://ethnography.national.org.ua/mynuvshyna/r06.html> (дата звернення: 25.11.2021).
34. Косміна Т. В. Локальні особливості народного житла південних районів Поділля // Народна творчість та етнографія. 1973. №4. С. 24 - 31.
35. Косміна Т. В. Сільське житло Поділля. Кінець XIX–XX ст. Історико-етнографічне дослідження. Київ : Наукова думка, 1980. 192 с.
36. Кубійович В. Поділля // Енциклопедія Українознавства. Л. : НТШ, 1996. Т. 6. 1996. С. 2131–2141.
37. Масненко В. В., Ракшанов В. Б. Українська хата. Науково-популярне видання. Черкаси: Брама–Україна, 2012. 190 с.
38. Меженна Н., Омеляненко О. Сучасне житло і народні традиції // Архітектура України. 1991. № 4. С. 24-25.
39. Новоушиччина: історія у пам'ятках. Наукове видання / [упоряд.: Петраш І. В., Шпаковський С. М., Климчук В. В.]. Хмельницький : ТзОВ «Поліграфіст», 2018. 336 с. іл.
40. Павлуцький Г. Дерев'яні та муровані храми України [передм. А. О. Пучков ; додатки В. В. Вечерський ; переклад О. В. Ушкалова ; упоряд. О. О. Савчук]. Харків : Видавець Олександр Савчук, 2017. 214 с.
41. Перетокін А. Г., Рудман І. А. Еволюція української хати згідно з регіоном розташування (початок XVII - кінець XIX ст.) // Вісник Придніпровської державної академії будівництва та архітектури, 2016, № 11. С. 63-68.
42. Перковський А. Л. Етнічна і соціальна структура населення Правобережної України у XVIII ст. // Історичні джерела та їх використання. К. : Наукова думка, 1969. 447 с.

43. Поділля. Історико-етнографічне дослідження / Л. Ф. Артюх, В. Г. Балушок, З. Є. Болтарович та ін. К., 1994. С. 236 – 260.
44. Пономарьов А. Регіональні барви України й українців // Українці: історико-етнографічна монографія : у 2 кн. Опішне : Українське народознавство, 1999. Кн. 1. С. 57-72.
45. Прибега Л. В. Народное зодчество Украины: охрана и реставрация. К., 1987. 102 с.
46. Поліш В. Історичні та етнографічні дослідження Поділля першої половини ХІХ ст. // Вісник КНЛУ. Серія Історія, економіка, філософія. 2015. Вип. 20. С. 78-86.
47. Радович Р. Еволюція поліського житла (формування дво- та трикамерних однохатніх споруд). // Народознавчі зошити. 2016. № 6. С. 1362–1376.
48. Самойлович В. П. Українське народне житло: Кінець ХІХ – початок ХХ ст.). К. : Будівельник, 1972. 32 с.
49. Самойлович В. П. Народное архитектурное творчество Украины. К.: Будівельник, 1989. 342 с.
50. Самойлович В. Народна архітектура України в ілюстраціях. Київ : Абрис, 1999. 281 с.
51. Самойлович В. П. Українське селянське житло та господарчі будівлі // Нариси історії архітектури Української РСР. К.: ДержбудвидавУРСР, 1957. С.42-154.
52. Сауляк Б. М. Кам'яне будівництво в подільському селі. URL : <https://ukrarx.at.ua/publ/1-1-0-2> (дата звернення: 25.11.2021)
53. Сауляк Б. М. Розвиток народного житла на Поділлі (історіографія питання). URL : https://ukrarx.at.ua/publ/rozvitok_narodnogo_zhitla_na_podilli_istoriografija_pitannya/1-1-0-28 (дата звернення: 15.11.2021)
54. Сакральні пам'ятки Хмельниччини : довід.-бібліогр. вид. / Упр. культури, національностей, релігій та туризму Хмельниц. облдержадмін.; Хмельниц. ОУНБ / уклад. В. Мельник. Хмельницький : ФОП Стрихар А.М., 2018. 68 с.

55. Смоляк В. В., Тимошенко О. Е. Розвиток народного житла на Східному Поділлі в період-кінця XIX – середини XX ст.: монографія. Вінниця : ВТНТУ, 2011. 112 с.
56. Тарнавський Р. Толока під час будівництва в громадському побуті українських селян (друга половина XIX – перша половина XX ст.) // Народознавчі зошити. 2012. № 6 (108). С. 995 – 1009.
57. Традиційна українська садиба в кінці XIX ст. – на початку XX ст. / Перетокін А., Аксьонов М., Очеретько М. // Вісник Придніпровської державної академії будівництва та архітектури, 2016, № 7 (220). С. 45-54.
58. Як облаштовували своє житло наші предки у різних регіонах України (фото) URL: <https://dyvys.info/2019/09/29/yak-oblashtovuvaly-svoeye-zhytlo-nashi-predky-u-riznyh-regionah-ukrayiny-foto/> (дата звернення 25.05.2020).

Автореферати, дисертації

59. Батирева І. М. Традиційна культура Поділля у дослідженнях другої половини XIX – початку XX ст. : автореф. дис ... канд. іст. наук: 07.00.05 . Київ : Б.в., 2006. 20 с.
60. Гончаренко М. Е. Становлення історичних досліджень архітектури України (кінець XIX - початок XX століть) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. архітектури : [спец.] 18.00.01. / Акад. образотв. мистец. і архіт. Київ, 2000. 18 с.
61. Субін-Кожевнікова А. С. Розвиток архітектури м. Вінниці наприкінці XIX – у першій половині XX ст. – : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. архітектури за спеціальністю «Теорія архітектури, реставрація пам'яток архітектури» 18.00.01. Львів, 2020. 21с.
62. Гошціцька Т. Б. Традиційне житлово-господарське будівництво на бойківсько-підгір'янському пограниччі в середині XIX – першій половині XX ст. – : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. історичних наук за спеціальністю «етнологія» 05.00.07. Львів, 2017. 19с.

63.Самойлович В. П. Народное жилище Подольщины. Дисертация на соискание ученой степени кандидата архитектуры. М., 1945-1947. 168 с.